

УДК 347.99 «1843/1864»(050)

С.А. ПІДДУБНИЙ

РОБОТА КОМІСІЇ З РОЗРОБКИ ПРОЕКТІВ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Піддубний Сергій Анатолійович – учитель історії та правознавства, студент ОКР «Магістр спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету

Розкривається процес розробки основних положень Судових статутів 20 листопада 1864 р. Проаналізована підготовка судової реформи, яка проводилась із залученням широкої громадської думки, передового європейського досвіду під впливом протистояння прихильників та противників реформ. З'ясовано етапи розробки статутів.

Ключові слова: підготовча діяльність, Судова реформа 1864 р., Судові статuti, громадськість, правосуддя.

Раскрыты этапы разработки Судебных уставов 20 ноября 1864 г. Проанализирована подготовка судебной реформы, которая проводилась с привлечением широкого общественного мнения, передового европейского опыта на фоне полемики консерватизма и реформизма. Выявлены хронология и этапы разработки уставов.

Ключевые слова: подготовительная деятельность, Судебная реформа 1864 г., Судебные уставы, Российская империя, правосудие.

This article deals with the process of developing guidelines of the judicial statutes November 20, 1864. It was analyzed the preparatory work on judicial reform, which was conducted with a broad public opinion under the influence of the confrontation of conservatism and reformism. The chronology and stages of development regulations are identified

Keywords: the judicial reform of 1864, the Commission, lawyers, the judicial statutes, the Russian Empire, the justice.

© С.А. Піддубний, 2012

Постановка проблеми. Судово-правова реформа стала складовою частиною новітнього українського державотворення. Ключовим принципом здійснення у сьогоденні судової реформи стала побудова системи, що забезпечить нормальну та ефективну роботу судової влади. Суттєвий внесок у розробку теоретичного підґрунтя новітньої судової влади зможе зробити більш повна та достовірна реконструкція історичного досвіду перетворень форм судоустрою та судочинства. Яскравим прикладом функціонування демократичного суду є система правосуддя в Російській імперії за Судовими статутами 20 листопада 1864 р. Перед дослідниками постає питання розгляду й детального аналізу не тільки запровадження реформи, але й етапів її розробки, під час якої були закладені основні підвалини майбутньої судової реформи.

Історіографія. Розв'язання проблеми в науковій літературі щодо підготовчого етапу судової реформи було закладено ще в дореволюційній історіографії у працях М. Філіпова [1], Г. Джаншиєва [4]. За радянських часів дослідження судової реформи було неактуальним і тому світ побачила лише одна монографія Б.Віленського, яка не позбавлена впливу ідеології [2]. На сучасному історіографічному етапі створено декілька робіт, авторами яких виступили: Р. Савуляк [18], Є. Мащелков [13], А.Трусов [21], В. Кульчицький [10; 11], В. Терешков [20] та інші. Загалом процес розробки Судових статутів, функціонування комісії з перегляду імперського судочинства потребує подальшої розробки.

Мета статті – розгляд розробки Судових статутів 20 листопада 1864 р. та підготовчої роботи щодо впровадження Судових статутів 20 листопада 1864 р. в підросійській Україні.

Негативні процеси у дореформеному суді підштовхнули владу і суспільство до негайної судової реформи. Зауважимо, що в судовій реформі були зацікавлені всі стани російського суспільства, крім судових чиновників, які мали великий зиск від недосконалого судочинства й не бажали пристосовуватися до нових порядків. Прихильником судової реформи виступив передусім імператор Олександр II та його брат Костянтин Миколайович, який був навіть радикальніший за брата [18, с. 122].

М. Чубинський писав, що без селянської реформи спроби поліпшити суди незмінно зазнавали поразки, найважливішою з причин було існування такого узаконеного безправ'я, як кріпацтво [7, с. 231 - 232].

Системний перегляд усього судового ладу намагалася здійснити комісія Д. Блудова з 1843 р. Наслідком її роботи комісії стали розроблені мало-ефективні та консервативні проекти майбутніх змін у системі судочинства. Реформатори-правознавці розуміли, що для дореформеного суду, від якого, як говорив І. Аксаков, «волосся стає дибки і мороз дере шкіру», заходи щодо покращення вже не підходили, а існувала нагальна потреба радикальних змін усієї системи.

Через скрутне становище судової системи Микола I у 1848 р. розробка спеціалізоване II відділення особистої канцелярії імператора, головною метою якого було створення проектів статутів цивільного та кримінального судочинства. З різних куточків імперії під час роботи комісії надходили проекти від передових представників різних верств імперського суспільства.

Процес розробки та підготовки основних положень майбутньої судової реформи вчені розподіля-

ють на два періоди. Перший – з 1848 по 1861 рік, другий – з 1861 до 1864 (В. Шувалова, А.Трусов), які обґрунтовували надану періодизацію важливістю селянської реформи в процесі розробки перетворень суду. Ми не будемо заперечувати значення селянської реформи 1861 р., але, на нашу думку, можна виділити іншу періодизацію розробки Судових статутів. Основою наданої нами періодизації є діяльність видатних юристів та їх вплив на перебіг розробки Судових статутів.

Перший етап – 1843 - 1857 – розробка теоретичних консервативних заходів для оновлення системи правосуддя, робота над статутами Д. Блудова, [20]; другий - 1857 - 1861 – розробка теоретичних положень структурного реформування суду при активній роботі С. Зарудного, прихід до влади Олександра І, прискорення темпів розробки [7, с. 249], у цей період було видано перше Положення про судустрой, де закріплювалась концепція діяльності мирових суддів [11, с. 114 - 117]; третій – 1861 – 1864 – кінцева розробка та редагування Судових статутів відповідно до нових умов соціально-економічного розвитку імперії (селянська 1861 р., земська 1864 р. реформи) Д.Стасов, С. Зарудний, Н. Буцковський, К. Победоносцев, Д. Равінський під керівництвом В. Буткова [5, с. 386]. Важливо відзначити, що майбутній контрреформатор та прихильник консерватизму К. Победоносцев брав активну участь у розробці положень про гласність і відкритість нового суду в Росії, за що отримав особисту подяку від імператора Олександра II [17].

У 1843 році було створено спеціальне II відділення канцелярії імператора Росії. Очолив її граф Д. Блудов. У цьому ж році керівник II відділення потребував зауваження від членів судового міністерства, на основі яких склав «пропозиції» щодо необхідних покращень суду. У 1845 році почалась робота над підготовкою нового Кримінального укладання, підготовчі роботи з покращення цивільного процесу. Г. Джаншиєв охарактеризував цей період як «паліативний», тобто проекти змін залишалися на папері й носили характер «часткових реформ» [5, с. 394].

Вже в 1840-х рр. П. Безобразов вважав, що потрібно запровадити відповідальність кожного перед судом, створити незалежний суд, який би спирався на суд присяжних, систему мирових суддів. О.Унковський обґрунтовував ці положення таким чином: «Вся справа в гласності, установі незалежного суду, у відповідальності посадових осіб перед судом, у суворому розділенні влади» [2, с. 74].

Підготовка і проведення судової реформи в Російській імперії затягувалися при Миколі І на десятиліття. Тільки Державна рада розглядала проект статуту цивільного судочинства майже два роки [8, с. 24].

Участь у судових перетвореннях, а саме у їх підготовці, взяв видатний юрист Д. Стасов та автор основних статутів реформи С. Зарудний. Разом із колегами вони мандрували Європою та вивчали судові системи Німеччині, Франції, Італії саме в період з 1857 до 1861 рр. Ознайомившись з європейським досвідом, Д. Стасов взяв активну участь

у підготовці майбутньої реформи суду, через організацію ряду юридичних гуртків у Петербурзі задля теоретичного та практичного дослідження правових питань, які на практиці втілював С. Зарудний [12, с. 10]. На засіданні правових гуртків при університетах розглядалися питання доцільності впровадження того чи іншого інституту судочинства спираючись на реальні умови і потреби часу. Товариства діяли й після впровадження судової реформи задля вчасного реагування на ті чи інші обставини, що могли вплинути на судочинство та судустрой імперії [15, с. 3].

В останній період підготовки з 1861 по 1864 рр. засідання комісії з розробки Судових статутів та юридичного гуртка Д. Стасова проходили спільно, де обговорювали положення реформи та матеріали з підготовки статей кримінального та цивільного статутів. Д. Стасов пізніше напише зауваження до проекту Статуту цивільного судочинства [12, с. 201 - 202].

Практика Д. Стасова обговорювати колегіально й вирішувати проблеми в процесі диспуту привело до поширення по всій території гуртків, в яких розглядалось питання правосуддя та юриспруденції. Яскравим прикладом є те, що 14 березня 1864 р. в Казані поміщик Н. Мергасов у своєму будинку зібрав приблизно 50 осіб із поміщиків, юристів, освітян Казанської губернії для розробки положень майбутньої реформи суду: «...г. Мергасов...запропонував зборам заснувати товариство, метою якого було обговорення питань, які стосувались майбутньої реформи судустрою та судочинства в Росії» [16]. Був обраний голова цих зборів та секретар, віся протокол обговорення. Про цю подію міністру внутрішніх справ П. Валюєву доповів губернатор Казанської губернії М. Нарішкін, який негативно відреагував на створення товариства, зобразивши його як антиурядове. Наслідком стало те, що наступного дня товариство припинило існування. Це ілюструє суперечливе ставлення влади до всіх процесів підготовки щодо судової реформи.

Із 1857 - 1860 рр. робота щодо розробки реформ прискорила через зміну поглядів керівника комісії графа Д. Блудова [20]. Внаслідок чого було внесено до Державної ради «Устав гражданско-го судопроизводства», «Положение о присяжных поверенных», «Устав судопроизводства», автором й упорядником яких був С. Зарудний. Проекти становили величезний крок уперед. Основним постулатом проголошувалося: відмежування влади судової від адміністративної, знищення канцелярської таємниці, гласність, усність, запровадження змагальності та адвокатури, нові механізми апеляції [7, с. 321].

Розробку судової реформи прискорило скасування кріпосного права, «тому що звільнені селяни, - писало на адресу до Олександра II володимирське дворянство в 1860 р., - позбавлені захисту поміщиків, правосуддя й відповідальності посадових осіб, таким чином підпадали під більшу і нестерпнішу залежність від свавілля чиновників» [9, с. 64].

З 1861 р. перед розробниками реформи поставило питання впровадження суду присяжних як еле-

мента нового судочинства. Поштовхом у вирішенні питання запровадження суду присяжних в Росії стала діяльність московського губернського прокурора Д. Ровінського, ідеї якого зустріли підтримку з боку юристів Н. Буцковського та С. Зарудного [22, с.196]. У своїй записці Д. Ровінський вказує на значимість участі народно-суспільного елемента в російському карному суді, розвиває думку про необхідність заміни існуючих при судах станових засідателів на присяжних засідателів. Запорукою успіху перетворення станового кримінального суду на суд присяжних було те, що представники суспільства, за реформою, зосереджували свою увагу виключно на питанні про вину або невинність підсудного [4, с. 201].

На початок 1861 р. на розгляд Державної ради було подано 14 законопроектів, що пропонували різні зміни в структурі судової системи та судочинства, загалом матеріали судової реформи склали 74 томи [19, с. 147]. З 1862 р. починається розробка й положень про майбутній інститут присяжного повіреного, який очолив українець за походженням видатний адвокат, учений-юрист О. Кістяківський. Потреба в цьому інституті пояснюється низьким рівнем освіти, правовою безпорадністю переважної більшості населення, недостатнім розвитком змагальності, незрозумілим уявленням своїх прав і свобод, а також способів їх захисту, що й спричинило виникнення версти адвокатів [10, с. 116].

Головним у роботі С. Зарудного було вирішення питання: яким має бути склад суду, зокрема кримінального, бо для досягнення загальної довіри до суду, особливо кримінального, потрібно відповісти на запитання: за яких умов досягається загальна довіра до судових рішень? До цих умов він відніс: 1) чисельність членів суду; 2) право обвинуваченого відводити суддів; 3) до складу суду повинні входити постійні та змінні члени. Третій пункт пояснювався потребою не тільки в довірі, але й у професіоналізмі судді. І тому постійні судді повинні були дотримуватись трьох головних правил – твердість, непохитність і суворість, а змінні – повинні звіряти ці необхідні умови з обставинами буденного життя. Постійні судді повинні застосовувати закон, а змінні вирішувати суперечки між суб'єктами правовідносин, що і є запорукою неупередженості суду [6, с. 389].

З 1861 року судова реформа вступила в новий раціональний, ліберально-науковий фазис і в цей час були задумані інститути (наприклад - суд присяжних), про які до «волі» не можна було і мріяти [5, с. 165].

Необхідність негайної судової реформи диктувалась економікою країни, що знаходилася в глибокій кризі після Кримської війни. Саме вона давала можливість розраховувати на допомогу іноземного капіталу.

Вироблені Державною канцелярією під керівництвом В. Буткова та С. Зарудного «Головні основні перетворення Судової частини в Росії» у квітні - липні 1862 р. були розглянуті сполученими департаментами Державної ради. У серпні 1862 р. вони знову тричі були розглянуті Загальними зборами Державної ради за участю значної кількос-

ті вчених юристів і практиків. Вироблений таким чином проект «Основних положень перетворення судової частини» після затвердження його 29 вересня 1862 р. імператором був опублікований для загального й публічного обговорення. Незважаючи на всю бідність тодішньої Росії юридичними силами, на розісланий проект майбутньої реформи «надійшло 446 різних зауважень з усіх кінців Росії, не виключаючи й найвіддаленіших кутків Сибіру та Закавказзя» [21].

Цікавим є той факт, що юристи-реформатори пішли на більш демократичні зміни. При розробці всіх аспектів майбутнього правового суду тілесні покарання не було включено до Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями, і пропозиція, зроблена при розгляді проекту в Державній раді про збереження в Статуті різок як покарання, було відкинуто більшістю членів (17 проти 6) з наступних міркувань: «...Тим часом тілесні покарання не можуть не бути визнані позитивно шкідливими, перешкоджаючи пом'якшення моралі народу і не дозволяють розвинути в ньому почуття честі і морального обов'язку, що служить ще більш вірною охороною суспільства від злочинів, ніж сама суворість кримінального переслідування» [14].

Для укладання вже кінцевих проектів статутів була утворена особлива комісія, до якої були залучені найкращі юридичні сили російського суспільства, починаючи з сенаторів, професорів права та закінчуючи представниками з числа найбільш знаних практиків. Комісія почала з того, що проаналізувала всі зауваження та побажання, що надійшли раніше. У процесі аналізу значна кількість відозв, зауважень та пропозицій з місць були переглянуті, а восени 1863 р. були складені остаточні проекти Статутів, що були підкріплені ґрунтовними, виваженими та професійно виписаними пояснювальними записками.

У такому вигляді Статуту надійшли на розгляд II департаменту та міністерству юстиції восени 1863 р. Міністр юстиції Д. Замятін після перегляду Статутів надав вичерпний додаток у 500 сторінок із зауваженнями та роздумами щодо Статутів. Останнім етапом був розгляд Статутів з усіма доповненнями сенаторами та обер-прокурорами.

У грудні 1863 р. проекти Судових статутів надійшли разом з численними зауваженнями до Державної ради за участю найвизначніших учених і практиків вітчизняної юстиції.

Судова реформа 1864 р., як бачимо, готувалася і проводилася за найактивнішої участі фактично всієї юридичної громадськості тодішньої Росії. У численних та багатосторонніх обговореннях проектів Статутів брали участь не тільки члени Державної ради, міністри, сенатори і професори, але й представники всієї юридичної спільноти Росії, аж до секретарів повітових судів. Участь значної кількості висококласних юристів забезпечило реформі міцний науковий фундамент, причому науки не лише вітчизняної, але й загальноєвропейської. Цілком справедливо було зазначено в першій частині Статутів, що прийняті в ході судової реформи «нові закони закінчуються не від свавілля, а від

зародків істини і справедливості, в тій мірі, в якій вони вироблені наукою та досвідом» [21]. При цьому зарубіжний досвід і досягнення використовувалися не шляхом механічного перенесення їх на Росію, але виключно творчо і критично, з урахуванням усіх особливостей вітчизняної дійсності. Сформульоване визнавали такі видатні вітчизняні правознавці, як А. Коні, І. Фойніцький, В. Случевський та інші. Визнавали це й найвизначніші вчені Заходу. Порівнюючи, наприклад, проект російського Статуту кримінального судочинства 1864 р. з відповідними законодавчими актами Європи, відомий німецький правознавець К. Міттермайер писав, що «він стоїть вище навіть від багатьох новітніх законодавчих робіт» [10, с. 116]. Це свідчить, що процес розробки судових статутів був на високому рівні і на відміну від інших реформ був комплексним та системним [2, с. 135].

Висновки. Отже, судова реформа була однією з головних на порядку денному в Російській імперії, оскільки суспільство потребувало змін у цій сфері. На чолі процесу реформи стояли юристи-професіонали, які пропонували різні варіанти вирішення цього питання. Загальна і ґрунтовна робота щодо підготовки реформи пройшла в три етапи, що є свідченням її значущості для держави та потреби суспільства у правовому суді. При розробці Судових статутів було використано досвід кращих досягнень вітчизняної та європейської юридичної науки, що дало змогу виробити універсальні принципи нового суду для російського суспільства: суд присяжних, відокремлення суду від адміністративної влади, гласність, система мирової юстиції, що в подальшому буде реалізовуватись та впроваджуватись на більшості території України і Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верецагина А.В. Заметки о суде присяжных в России // Правоведение. – 2005. – №6. – С. 207 – 218.
2. Виленский В.В. Подготовка судебной реформы 20 ноября 1864 года в России / В.В. Виленский. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1963. – 148 с.
3. Геллер М. Я. История Российской империи: в 3 т. / М.Я. Геллер. – М.: Издательство «МИК», 1997. – Т. 3. – 304 с.
4. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ / Г.А. Джаншиев. – СПб.: Типолитография Б. М. Вольфа, 1907. – С. 386.
5. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы: Сборник статей / Г.А. Джаншиев. – М.: «Статут»; РАП, 2004. – 410 с.
6. Исаев И.А. История государства и права России: Полный курс лекций. – [2-е изд. перераб. и доп.] / И.А. Исаев. – М.: Юность, 1995. – 448 с.
7. История России в XIX веке: в 9 т. – СПб.: Издательство Товарищества братьев А. и И. Гранат и К., 1901 – 1905. – Т. 3. – 1902. – 326 с.
8. Коротких М.Г. Судебная реформа 1864 года в России / М.Г. Коротких // Вопросы истории. – 1987. – № 12. – С. 21 – 39
9. Кони А.Ф. Отцы и дети Судебной реформы: К пятидесятилетию Судебных уставов. – СПб.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1914. – IV, 295 с.
10. Кульчицкий В. Порядок формування суду присяжних в Україні за судовою реформою 1864 р. / В. Кульчицкий, О. Сидорчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. Випуск 37. – С. 111 – 116.
11. Кульчицкий В. Фундатор судової реформи у царській Росії С.І. Зарудний та суд присяжних / [В. Кульчицкий, І. Бойко, О.Сидорчук] // Право України. – 2004. – №8. – С. 114 – 117.
12. Легкий Д.М. Первый председатель Санкт-Петербургского Совета присяжных поверенных / Д.М. Легкий // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 5 – 18.
13. Мошечков Е.Н. Преобразовательные процессы в истории России (XVIII – начало XX вв.): социально-политический аспект / Е.Н. Мошечков // Вестник МГУ. Сер. 12, Политические науки. – 2000. – №4. – С. 96 – 105.
14. Покровская А. История телесных наказаний в русском уголовном праве. – [Електронний ресурс] / А.Ю. Покровская. 2004. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum3941/item3942.html>
15. Протокол заседания Юридического общества при Новороссийском университете. 3 ноября 1879 // Протоколы заседания Юридического общества, состоящего при Новороссийском университете. № 1 – 3. – Одесса, Тип. Ульриха, 1880. – С. 3 – 5.
16. Рапорт казанского губернатора М.К. Нарышкина министру внутренних дел П.А. Валуеву. 14 марта 1864 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_3_4/02/02_6/
17. Репников А.В. Русский консерватизм: Константин Победоносцев. – [Електронний ресурс] / А.В. Репников. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/history/russkiy_konservativizm_konstantin_pobedonoscev_2007-10-2-21-59.htm
18. Савуляк Р. Судові органи Російської імперії на Україні за реформою 1864 року / Р. Савуляк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 122 – 126.
19. Святоцька В. Інститут присяжних повірених на території України за Судовими статутами 1864 р. / В. Святоцька // Право України. – 2009. – №8. – С. 147 – 153.
20. Терешков В. Граф Дмитро Блудов – локомотив судової реформи 1864 р. – [Електронний ресурс]. / В. Терешков // Юридичний журнал. – 2005. – №2. – Режим доступу з: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=15877>
21. Трусов А.И. Образец законотворчества и правовой культуры. – [Електронний ресурс] / А.И. Трусов // Классика российского права. – Режим доступу: http://civil.consultant.ru/sudeb_ustav/
22. Филипов М.А. Судебная реформа в России: В 2-х т. / М.А. Филипов. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1871 – 1875. – Т.1. – 1871. – 631 с.
23. Шандра В. На службе праву. Прошлое как будущее судебной реформы [реформа 1864 г.] / В. Шандра // День. – 2007. – 9 февраля. – С. 8.